

Е. МАЛАНЮК

ILLUSTRISSIMUS
DOMINUS MAZEPА

— ТЛО І ПОСТАТЬ

НЮ ЙОРК — 1960

ILLUSTRISSIMUS
DOMINUS MAZEPA
— ТМО І ПОСТАТЬ

E. MALANIUK

ILLUSTRISSIMUS
DOMINUS MAZEPA

— THE BACKGROUND AND THE PERSONALITY

PUBLISHED BY "VISNYK" ODFFU

NEW YORK

1980

Е. МАЛАНЮК

ILLUSTRISSIMUS
DOMINUS MAZEPА

— ТЛЮ І ПОСТАТЬ

ВИДАННЯ „ВІСНИКА” ООЧСУ

НЮ ЙОРК

1960

I

Переможців — не судять. Судять — переможених. Гірка це істина, підтверджена і справджена багатьма, багатьма століттями.

Розпусний варвар, півграмотний дикун, кат-аматор, убийник власного сина, ругатель Віри Христової і безсоромний гвалтівник Церкви — але він переміг! Він — „герой Полтави”, оспіваний згодом одним з найбільших майстрів слов'янської поезії. Він — фундатор імперії, її втілений символ і міт, міт, що триває і що ним ворог послуговується донині. Зненавиджений власним народом, якого він духово скастрував найлютіше і вже раз назавжди, власним народом виклятий і слушно анатемований, як „царь-антихрист”, разом з його на крові й кістках побудованою столицею... тим Петербургом, що про нього московські мученики віри — „старовіри”, колесовані й на дибах розпинані, з останніх сил кров'ю вихаркували пророцтво — „Петербургу бить пуста!..”

Все забулося. Все змили хвилі кровавої слави і страшних десятиліть історії... Це йому, коронованому катові, поставить згодом коронована повія моторошній монумент долоота Фальконета з написом, що розпеченим залізом пектиме Шевченка: **Первому — Вторая**. Це його, з ніг до голови заляпаного кров'ю подоланих підступом і зрадою Батуриців; це його, що

переміг підкупом і терором; це його, не воїна і лицаря, а підлого махера масового душогубства і гієну чистого поля бою; це його, найпідлішого з підлих лицедіїв історії — тріумфально зустрічатиме західний світ, куди він подався безпосередньо з цвинтариська Полтави, щоб чимскорше зарепрезентувати перестрашений Європі новоявленого кандидата в „імператори”. А бувший студент Могиляно-Мазепинської Академії, родом з далекої Архангельщини — Михайло Ломоносов згодом співатиме: „Он — Бог твой, Бог твой бил, Россія!...”

Вироки історії часто-густо бувають помилкові, але завжди невблаганні. І ще римляни дали на це вічну формулу: *vae victis* — горе переможеним!

Як же добре, як доглибно формулу цю знав Мазепа! Не тому лише, що був одним з найосвіченіших людей доби, не тому лише, що цю формулу — як же часто і як же гірко — справджував в перебігу власного життя, в історичних подіях своєї Батьківщини, а й тому, що в немалім вже віці будучи, сам над законами історії замислювався і сам досвідченим розумом шукав її таємниць. І яка ж диявольська насмішка, яка пекельна іронія історії була в тім, що саме йому впав на вже старечі плечі той нелюдсько-страшний тягар поразки!

Впав — і задушив.

І відчуття того тягару та свідомість неминучих наслідків Полтави — це було те останнє, з чим зійшов він в свою чужинну могилу, могилу, що їй не дано було бути притулком „вічного покою” хоч би для його кісток: ворог не-

одноразово і блюзнірчо-брутально ганьбив і витереблював ті його останки до кінця, аж до їх загину.

Ми не маємо майже одної непоруганої могили наших володарів. Ми не маємо й могили Мазепи. Занадто бо добре ворог, хоч який дикун, знає, що з могил виростають нові парости історії і що могили родять месників великих.

II

Сучасна молода поетка недавно написала:

Поклін ногам, що протоптали шлях
Паломницький — від Десни аж до Богу
По битві програній, що у серцях
Звучить як найсвітліша перемога.

(Л. Храплива)

Перемога? Запевне. Ми це знаємо тепер ліпше, як наші емігрантські предки початку XVIII століття. Ми знаємо це виразніше, ніж це знало українське XIX століття чи наші визначні історики з недавнього минулого.

Знаємо. Знаємо серцем, ц. т. органом у нас найчуйнішим і найголовнішим.

Але залишається ще розум — орган не менш важливий, хоч не завжди нашому серцеві — любий. Бо вже Шевченко, по Мономахові й Богданові — приклад гармонійно-суцільної української людини, в „Іржавці” — не одним же серцем — стверджував:

Нарадила Мати,
Як пшениченьку пожати —
Полтави дістати.

Ой, пожали б, якби були
Одностайне стали
Та з хвастівським полковником
Гетьмана едали.

І справді, ми — пізніші нащадки і пізні, але, сказати б, безпосередні спадкоємці тієї Мазепиної поразки-перемоги — ми намагасмося не лише серцем, а й розумом зрозуміти: чому? Чому так сталося і як це так сталося?

Таж Мазепа і мислив, і обчислював, і був скорше надмірно-розважний, як нерозважний. Він же не був ані романтиком, ані звичайним земляком типу „якось то буде”. Це був досвідчений державний муж, зручний політик, досконалий дипломат, а, головне, старий, з величезною практикою воєначальник і полководець, який аджеж умів мислити стратегічно і стратегічно передбачати.

Хто-хто, але Мазепа знав, що таке Війна і Військо, що таке військова сила, — він, що навіть у віршах своїх увіковічив:

Нехай вічна буде слава,
Же — през шаблю — маєм права.

А ця мова і вимова шаблі, що — завжди і всюди — є найбільш переконлива, саме для Москви була єдино зрозуміла.

III

Яка була загальна ситуація?

Неокріпле, хитане повсякчас аж до основ своїх Московське Государство, Москва, Москва безперервних бунтів, палацових революцій, дика, брудна, примітивна, але й хижа хижацтвом

вічно голодного звіря, хитрого й нещадного, з яким треба було рахуватися, як рахується досвідчений дмпер в клітці з тигром. І от в цій, здавалося б безнадійній, ситуації Москва породжує людську потвору — Петра, що його Мазепа, тоді ще повний сил, ще вождь власного війська, ще майже суверен, — пізнає 17-літнім недорослем. Пізнає — і вже тоді — Мазепа, великий знавець людей, — пізнає й оцінює. Без сумніву, Мазепа імponує дикувату на наступникові на троні царів московських. Мазепа, як знаємо, імponувати міг і не таким простакам, як цей, що, правдоподібно, й не був сином „тішайшого” царя Олексія, лише — наслідком фізіологічної пригоди темпераментної цариці — Наталії Нарішкіної.

Чи та оцінка Мазепа була повною? Чи не перецінив він простацтво недоросля? Чи перецінив свої можливості впливу?

Хто знає. Грушевський нам гоїно полишив княжий дар — десять біблії сирових історичних матеріалів, над якими мусіли б працювати цілі легіони істориків — довгі десятиліття. Але біблії Грушевського кінчаються на початках Виговського. І доба Мазепа для нас — прошу не дивуватися — є ще й досі темна, бо ані в Стокгольмі, ані в Царгороді — студіювати ту добу наші історики спроможности не мали. Ми можемо лише гіпотезувати.

Можна припускати, що Мазепа Петра згодом оцінив хочаб настільки, щоб сказати собі: будь з ним обачний, дуже обачний. Але ще з більшою певністю можна припускати, що Мазепа міг додати: і не таких бачив, і не з таки-

ми давав собі раду — я, аджеж уважний і постійний читальник ваговитої книжки *Il Principe* італійського майстра Миколая Макіявеля... Зрештою, підліток — ще не цар, царицею фактично є царівна Софія, жінка не без темпераменту, але все ж жінка, а з жінками давати раду ще легше, а Мазепі й поготів. Чи можна було передбачати, що з пів-дитинних забав у військо, серед пияцтва, аморів і дебошів у Німецькій Слободі та чимдалі постійної розпусти, цей молодик зуміє зробити зародок армії, а по повероті з дворічного побуту в Голляндії й Англії року 1698, раптом постриже регентку-царівну Софію в черниці (при тій нагоді й власну дружину Авдотью Лопухіну), радикально здушить стрілецькі бунти, до речі — беручи особисту участь у відрубванні голів тисячі стрілецьких старшин, поставить себе царем і — що найважнійше — восени р. 1699 оголосить вперше в Московії набір рекрутів до регулярної армії.

Якщо ця наша гіпотеза про своєчасне недоцінення Петра — вірна, то це була б перша помилка видатного інтелекту в зустрічі з ще до кінця не розв'язаною, але вже клекочучою стихією. Помилка, поповнена на двадцять літ перед Полтавою, помилка тим більш фатальна, що й мудрий Макіявель в своїй премудрій книжці такого випадку не передбачав і мірила для стихії і для культурно-історичного ґрунту тієї стихії — не давав (згадаймо з нашого власного досвіду — сучасне знання стихії Москви у світових політиків!).

Розуміється, наука Макіявеля придалася. Ще більш придалися власний розум і власний досвід. А значно більше — та сталева воля, той характер, що був зітканий, словами поета кажучи, „із криці і шовків”...

Та було, одначе, щось страшніше і зловорожіше навіть за Петра і за його очевидний (по р. 1698) демонізм. Це були — демони історії тієї країни, яку Геродот називав Скитією, яку пізніш звали Роксолянською, потім — Руссю й Україною наперемін, а пізніш офіційно титулували в класичнім стилі Малою Росією, що було точним, літерою й духом, перекладом з старогрецької „Мікра Росія”. Це були демони історії землі, яку — свої й чужі — віковично краляли, чому тубільці й назвали її Україною, назвою болісного серця й пекучої, аж гіркої, любови.

Це були демони історії нашої — ми їх бачили — ще так недавно — очевисто, як спостерігаємо їх і відчуваємо тепер. Це ті демони, що завжди, завжди, протягом тисячоліття і, запевне, тисячоліть перед тим — перешкоджали тому внутрішньому процесові, який з населення втворює нарід і завершує його монолітом Нації.

IV

Звернімось одначе від вищих сфер історіософії до емпіричних низин звичайної історії.

Для Мазепи цей демон був аж надто добре знаний: це був демон руїни, кажучи мовою метафізики, і це була просто доба Руїни, доба, яку він від юнацьких своїх літ бачив, в літах

мужеських — переживав, в силі віку — був однією з дієвих осіб її, а в віці поважнім — мав бути тієї доби Великим Ліквідатором.

Дух Руїни — це був старий, навіть древній дух цієї безверхої землі. Але богоданний Зиновій Хмельницький — от такий собі „малий чоловік” (як він про себе казав), непевний власник непевного хутора Суботова, син магнатського службовця з Жовкви, — той умів руїнницький дух брутально гвалтувати протягом цілого свого громового життя аж до самої смерті. Не забуваймо, що життя Богданове, смертю Тимоша підтяте, було стяте остаточно вісткою про бунт війська в корпусі Ждановича, де перебував і Юрась — остання надія батька. Не забуваймо, що та вістка спаралізувала великого Гетьмана, і останні п'ять днів свого життя він був німий і нерухомий, бо й той вулкан енергії, що Бог дав богоданному, мав теж свої границі... Тоді то й з'явився, якби звільнений від залізних обіймів Богдана і вже знов безкарний, — дух Руїни.

Богдан свідомо стремівся до влади — він пізнав її божественний, але й звабливо-гіркий хміль. Всупереч тому, що пишуть історики й поети, особливо чужі й ворожі, вільно припускати, що тієї Богданової пристрасти влади, тієї жаги упокорення й оволодіння, тієї стихії бойовости — Мазепа не мав, і то з багатьох причин.

Син скромного „кресового” шляхтича Речі Посполитої (до речі, симпатика Гадяцького пакту), але й либонь гербовий „гедимінович” походженням, Мазепа, наслідком вдачі й біо-

графії, був, все ж, справжнім „паничем” замолу, а потім не менш справжнім „паном”. Випадково на згубних хвилях Руїни досягнувши булаву р. 1687, отже близько (щонайменше) п'ятдесятки, він прийняв те становище, напевно, без особливого захоплення, беручи його, може навіть, як логічне завершення службової кар'єри генерального старшини. Отже, того пристрасно-емоційного, жагучого почуття досягнення влади Мазепа або не мав, або, принаймні, міг не мати. Занадто вже від всіляких пристрастей віддалював його поважний — на ті бурхливі часи — вік. Обставина ця геть пізніше жалісно ускладнить також його спізнений (та ще й напевно не з власної ініціативи — розпочатий) роман з донькою небезпечної Любови Кочубеєвої.

Натомість, тверезий розум, ознайомлений не тільки з Макіявелем, але й також з Декартом, розум, понадто озброєний безпосереднім широким життєвим досвідом бувшого дворянина, військовика, дипломата, політика — казав йому бачити все те, що криється і таїться за блиском булави — часового володаря трагічної країни.

V

Фактичний політичний стан — протекторат (з досить виразною колоніальною тенденцією — порівняймо стан сучасних сателітів!) — Мазепа приймає як політичну дійсність, як базу і можливу відскачню до можливого майбутнього.

Ще бо існує адміністративна система Богданових полковництв держави Війська Запорізького, ще є сякі-такі кордони навіть з митницями, ще є, хоч Руїною до кореня розгойдане, напів-схаотизоване і досить здеморалізоване, але, все ж, національне суспільство, і ще є найістотніше — Армія, яку очолює і якою — з напів-зв'язаними, щоправда, руками — керує.

Але при тім не забуваймо, що територія Мазевиної України вже є пляново-стратегічно обсаджена системою московських залог і що навіть серце країни — Київ є осідком московського воєводи (до речі — зятя Самойловича; ініціатива Брюховецького знайшла офіційну формулу в т. зв. Коломацьких р. 1687, що обов'язували Мазепу, статтях: „народъ Малороссійскій всякими мѣрами и способы съ Великороссійскимъ народомъ соединять и въ неразорванное и крѣпкое согласіе приводить супружествомъ ...”).

Машина царства Московського, хоч скрипіла, хоч опинялася часом без машиніста, все ж, не зупинялася і діяла, особливо на землях пограбованих, завойованих і „примучених” — образ добре знайомий нам тепер. Два основні ресорти машини — Питошний Пріказ (поліція, розвідка, терор) та Посольський (розвідка, дипломатія, шпигунство) — функціонували справно і безперервно: внутрішні події, навіть бунти й перевороти — на праці цих ресортів не відбивалися (яка аналогія з сучасністю!).

Історик доби Мазепи мусів би докладно зупинитися на першій десятилітті його гетьма-

нування, що так драматично розпочалося року 1687 перепровадженням Москвою „революційним” усуненням Самойловича, що було почасти наслідком політичної хибі ще Виговського, який, певно несвідомо, допустив Москву до ролі арбітра у внутрішньо-українських справах.

До року 1692, цебто до т. зв. бунту Петрика (канцеляриста Гетьманської Канцелярії — Петра Іваненка), отже коло 3-4 літ, — перед Мазепою ще не з'являється рішальних чи нагальних проблем. Гетьман часто їздить до Москви, з якою має — через впливових вельмож — якнайліпші відносини (це викликало на Україні незадоволення і, в зв'язку з московською там практикою — обурення, що й висунуло Петрика). Гетьман якби „патрунує” Петру (згодом перший з чужинців „визнає” його р. 1698 царем).

Розуміється, хвилі Руїни ще здіймаються. Нав'язана „союзником” війна з Кримом триває і вимагає великих жертв, а часом і дошкульних зречень. Але в цей самий час на Москві відбувається розклад, властивий закінченню історичної доби. На троні змінюються посидільці. Боярство, як провідна верства, вдруге (по Івані IV) хилиться до неминучого упадку. В Стрілецтві (ц. т. в Армії) не вгавають бунти... Якщо протягом свого першого, згрубша, десятиліття Мазепа виказав таку аж „самоотвержену” лояльність до Москви, позначену кров'ю нещасного Петрика і надто зловісним та морально убійчим засланням на Сибір Семена Палія, то належить припускати, що Мазепа мусів на все те мати якісь дуже

важкі, хоч і ближче невідомі нам, рації. Бо ж напевно не ходило в останнім випадку про контрверсію, мовляв, „аристократа” Мазепи з „демократом” Палієм, а був фатальний сплет політичних і мілітарних наслідків страшного факту: розполовинення живого тіла Батьківщини і підлеглости тих половин чужинним політичним центрам. А це ж і було найфатальнішою спадщиною саме Руїни.

VI

Якщо Хмельницький, а початково й Виговський, ще мали на шахівниці Східньої (ба й почасти Південно-Східньої) Європи певну ініціативу, то Мазепа тієї ініціативи вже не мав. Руїна віддала ту ініціативу Варшаві і Москві та, частково, лише „за традицією”, кримській Туреччині.

Як політик і навіть як полководець — Мазепа, силою того факту, міг лише достосовуватись. І з подивом і пошаною, але й з пекучим болем, спостерігаємо ми, як саме він те своє прокляте завдання виконував. Виконував в умовах суспільного розкладу, остаточного матеріального зубожіння країни, морального занепаду й духового розхиту. Виконував, за помічників маючи вже не Виговських і Немиричів, а надламаних Горленків і Апостолів, частіше ж просто одвертих Кочубеїв. Навіть стовпи незавершеної будівлі Богданової були скрушені.

І коли, нарешті, вдарив громовий час і треба було р. 1700 — а це був рік розгрому 8-тисячною армією Карла XII 40-тисячної армії Петра I під Нарвою, коли треба було Мазепі „до-

стосуватися” до щойно розпочатої т. зв. Північної Війни, то час той застає Мазепу щонайменше понад 60-літнім*), а його московського протектора 28-літнім втіленням скаженої енергії, новою дівою особою історії, особою, свідомою того, що починає на Сході Європи нову добу і тій добі належить. Мазепа ж входить в ту нову добу як хтось, хто з попереднього століття „залишився”, як хтось, хто — по загибелі цілого свого покоління — зацілів, але вже не знаходить ані ровесників, ані соратників...

Мазепа, що історіософічно був пророцтвом про далеке майбутнє, був двохсотлітньою проєкцією на екран вже нашої доби, — історично був сином другої половини героїчного XVII століття. Він був людиною епілогу Козацької Доби.

Варто не забувати таких, чисто-аритметичних даних:

Під Полтавою Карло XII мав 27 літ, Петро I — 37, а Мазепа, в кожному разі повних 70 (коли ж прийняти за його рік народження р. 1629, то — повних 80 літ). Такий вік може бути благословенний для кабінетного політика, але для чинного полководця тих часів, хоч би й надгеніяльного, такий вік був, безсумніву, катастрофа!

*) Вік Мазепи становить також таємницю в ряді інших. Рік народження його вагається від р. 1629 по р. 1644. О. Оглоблин приймає рік 1639 — на підставі згадки в листі П. Орлика. Автор одної з найліпших монографій про Мазепу — Ф. Уманець приймав рік 1629.

VI

Можна з певністю припускати, що розум Мазепа невисипує працював і обраховував всі теоретичні можливості в очікуванні на час і годину, хоч ті бурхливі роки 1700-1708 якнайменше до спокійних обрахунків надавалися.

Вже несподівана поява на історичній сцені такої постаті, як Карло XII (як кожне з'явлення великої людини!), — була поза межами „теоретичних” обрахунків.

Занадто в багатьох напрямках треба було Гетьманові діяти одночасно і безупинно: економіка країни, фінанси, соціальні (ц. т. між-станові) противенства, постійне вишарпування Петром окремих корпусів і загонів Армії, пеку-ча і складна справа Правобережжя, будівництво, шкільництво... І все під акомпаніамент доносів любезних земляків!

Обрахунок — теоретично — був без закиду. Карло XII саме р. 1707 є в zenіті воєнної слави. В очах сучасної Європи — то новітній Александер Македонський. Союзу з ним шукає могутня Франція і, навперейми, Англія. Петро робить величезні дипломатичні зусилля, щоб Карло повернув йому хоча б Петербург... Але Петро, одночасно, з скаженою енергією творить постійну модерну армію. І за тих вісім (по нарівському розгромі) літ, від р. 1700 до р. 1708 доводить її чисельність, при допомозі „кабацьких”, митних і спеціальних „драгунських” та „корабельних” податків, — до 100.000! Петро, нічим внутрі своєї держави не обмежений, не зв'язаний, — не зупиняється перед найбрутальнішою девальвацією грошей, а, одночасно,

економічно висисає заграбовані землі — і то двома помпами: податків звичайних і контрибуцій, стягуваних безпосередньо штабами окупаційних корпусів. „Воинскимъ дѣломъ мы отъ тьмы къ свѣту вышли и насъ, которыхъ не знали въ свѣтѣ, нинѣ почитаютъ” — згадуватиме він пізніш, вже по Полтаві. Все, що можна було і все, що в нормальній країні було б не можна, — Петро перед Полтавою зробив, хоч шанси його — теоретично кажучи — були мінімальні.

Але воєнне щастя — примхливе і зрадливе. Війна — то сплет ірраціональностей. Битва, як скаже пізніше Наполеон, — то одне рівняння, але з багатьма невідомими...

Тут не місце зупинятися на чисто-воєннім аспекті подій і на Полтавській баталії — зокрема. Зрештою, існує відносно-багата спеціальна література, а також капітальна праця нашого автора, покійного генерала М. Юнакова. Нагадаймо лише головне: 1) брак попереднього стратегічного узгодження поміж 27-літнім „кіннотчиком” вдачею — Королем та майже на півстоліття старшим — Гетьманом; 2) непередбачена загибель Батурина, як внутрішньої бази (постачання, артилерія, твердиня); 3) поранення Карла XII на самім початку веденого ним рішального бою. І багато, багато іншого. А серед того іншого не можна поминути таку немаловажну подію, як повстання Донського Козацтва під атаманом Кіндратом Булавіним, що аджеж тривало два повних роки — і які! — 1707 і 1708. Воно було задушене Петром, але Петро, oprіч кровавих усмірнень, випалювань

станлиць і інших „звичайних” для Москви способів, мусів воювати з Булавіним кільканадцятьтисячними регулярними корпусами, аж поки — оточений в пожежі власної хати — К. Булавін застрелився 7 липня ст. ст. року 1708. Докладно — на рік перед Полтавою!

Чому старий Гетьман, вже пару літ перед тим — пактуючи з Карлом (і з Лещинським), не використав того згубного для Петра (і Москви) повстання, повстання підтримуваного Січчю, але повстання, в яким Гетьман не міг не бути заінтересований? Це залишається однією з найтемніших таємниць таємничого Мазепа. Мало того, Мазепа, очевидно змушений не так Петром, як загальною ситуацією, взяв участь у ліквідації повстання Донців...

Немає сумніву, Мазепа протягом останніх 3-4 літ перед Полтавою робив можливе й неможливе, бо на одну карту поставлено було все, разом з власним життям, а який-будь відступ — був відтятий. Розумовий розрахунок політика й дипломата був вірний: шансів на мілітарну перемогу — поруч юного бога війни — було багато. Але всього того, що на Україні (і поза Україною!) мало бути зроблено, Мазепа не зробив... Може, з тієї простої причини, що зроблення всього того — в умовах часу, обставин і „людського матеріалу” — переважало сили однієї (і вже немолодої) людини, якій, правдоподібно, не вистачало т. зв. шостого почуття (прочуття, інтуїції, відчуття імponderабіль).

І Полтава „притрапилася”, сталася не як логічний вислід розумових калькуляцій політи-

ка, а як непередбачене (і розумом непередбачальне) чисто-воєнне заскочення. Заскочення трагічне і неunikнене.

VIII

Часто говориться про культурне будівництво Мазепи, але забувається при тім про політичну ідею і політичний сенс того будівництва.

Адже ж будівництво те не було подиктоване лише побожністю — безумовно побожного — Гетьмана, або тільки проявом його естетично-культурних уподобань і потреб, хоч вони, безумовно, коренилися в творчій натурі Мазепи.

Дійсність висувала значно більш пекучі потреби й завдання, що згадаймо хоча б таку нагальну потребу, як перебудову організації військової сили: перехід її від традиційної системи, сказати б, „озброєного народу” держави Війська Запорозького до системи постійної регулярної армії — звичайної держави, що було очевидною вимогою доби, але що було, в умовинах майже колоніального протекторату Москви, — річчю либонь невикональною, бо така реформа вимагала б двох речей — часу і (відповідних) людей, а того і другого — було обмаль.

Коли станемо на точку погляду, що культурне будівництво Мазепи було — так би сказати — лише псевдонімом його будівництва державного, обмеженого обставинами, але, тим не менше, реального, — ми будемо ближчі історичній правди. І тільки з такої точки погляду ми зможемо оцінити і далекосяглість замірів Мазепи, і велич його в історії нашої Батьків-

щини, велич, що є — для нашого національного інстинкту — безсумнівною... мимо полтавської катастрофи. Так само, як та велич Мазепи — інтуїтивно-мистецько — була безсумнівною для Байрона, Гюго, Словацького, Ліста чи Вернета, ба й ворога: мимо ретельного й поспішного виконання царського замовлення, А. Пушкін, будучи все ж поетом, не міг тієї Мазепиної величі — всупереч завданню — цілком приховати, хоча б поміж рядками своєї славнозвісної поеми, що залишається вікопомним зразком коктейлю брехні й майстерства, таланту й плазування, натхнення й самогвалту.

Мазепа не лише постійно відчував добре знайомого йому Демона Руїни, а й намацально бачив страшні наслідки Руїни в своїй щоденній практиці зверхника Країни. Це була руїна, що найменше, цілого покоління і Мазепа, напевно, дуже гостро уявляв собі, яким же страшним могло б бути покоління наступне, покоління відумірання Нації та пригасання історичної пам'яті народу. І тому його державна стратегія була ширша за чисто-військову, бо обіймала, правдоподібно передовсім, боротьбу за молоде покоління, яке мало бути вільне від скаліченості батьків-сучасників і продуктів Доби Руїни.

І в цім змаганні з фатальним нуртом історії, з самим її фатумом — саме й полягає титанічна велич Мазепи.

Виростити покоління, здібне перебрати й перенести — на переломі століть — історичну пам'ять Державної Нації в майбутнє. Виплека-

ти, викохати покоління, що переходило б суверенний Дух Нації. І Мазепа це робив, мимо всіх перешкод і протиріч своєї доби, мимо всіх інших надто пекучих завдань, свідомо й пляново, протягом рекордово-довгого, бо аж двадцяти-двохлітнього гетьманування. І саме це було генеральною лінією Мазеви. І саме це свідчило про його феноменальну, якусь аж телескопічну історичну далекозорість.

Цікавий, але й вимовний, факт: переможний триумфатор — цар Петро — двічі пропонує Султанові за видачу переможеного, уміраючого і політично ніби мертвого Мазепу 300.000 таларів — суму на ті часи астрономічну, бо вона перевищувала десятку частину державного бюджету новоповстаючої імперії. І факт не менш вимовний, що Султан, для якого „бакшіш” адже ж був річчю звичайною, двічі рішучо і обурено відкидає щедрі пропозиції московського царя*).

Виквітом виплеканого Мазепою покоління був еміграційний Мазепин наступник — Пилип Орлик, абсолювент Київської Могиляно-Мазепинської Академії, що їй розвиткові стільки часу і сил віддавав старий Гетьман.

Це — у великій мірі завдяки виплеканому Мазепою поколінню „мазепинців” — ще три

*) Це не перешкодило султанському головнокомандуючому („великому визирові”) два роки пізніше випустити оточену московську армію і самого царя — за відповідний „бакшіш”. Цим було досягнуто т. зв. Прутський мир, що перекреслив еміграційну акцію Пилипа Орлика. Що правда, Султан за це наказав „великого визиря” — повісити.

чверти століття існуватиме мілітарно й адміні-страційно автономічна Гетьманщина, переховуючи серед перешкод і небезпек дух Нації та ідею Держави, передаючи їх, як смолоскип, поколінням наступним. А саме ім'я Мазепи стане гаслом і програмою і, як міт, переживе століття. І ворог мусітиме століттями змагатися з духом Мазепи аж до такої міри, що р. 1934 висаджуватиме динамітом кам'яні пам'ятки творчости Гетьмана — Михайлівський Золотоверхий Монастир та Миколаївський Собор в Києві, і інші, а року 1941 — під німецьким претекстом — навіть Лавру, якої будівничим і ктитором був *Celsissimus et Illustrissimus Dominus Joannus Mazepa, Pater Patriae, Ecclesiae Defensor*.

Так бо стояла на присвятній адресі-гравюрі, піднесеній року 1708 спудеями й професорами Академії — їхньому невтомному державному Протекторові.

IX

Дописуючи в Києві, напередодні організованого ворогом голоду, 2-у книгу останнього IX тому своєї монументальної Історії, Михайло Грушевський дає рідку у нього спробу синтезувати добу Хмельниччини. Дає там він також свій портрет Богдана, портрет написаний яскраво, темпераментно, з дивною, як на вченого історика, пристрастю й навіть пристрасністю.

Писав бо це вже не професор Львівського Університету чи голова Наукового Т-ва Шевченка, а людина над скраєм близької могили, якій дано було чинно, як політикові, пережити вибух Мазепинського й Богданівського духу

в р.р. 1917-18-19. Це писав історичний сучасник, якому доля присудила була очолити початок воскреслої Державности, а також пережити її трагічний смерк і на власні очі побачити контури Нової Руїни, Руїни вже XX століття. І то очима не дослідника, а сучасника й учасника.

Звідділь дивні у Грушевського-історика особисті нотки болю, досади, обурення... якби намагання — крізь обриси минулого — передати свій власний пекучий досвід сучасного.

Портрет Богдана вийшов справді живий (чому сприяли щедрі цитати з польського історика Л. Кубалі), яскравий і вимовний, загострений майже неприхованою полемікою з Липинським, овіяний гірким колоритом поразки. Але в тім портреті є риси, вгадані дуже чуйно і, певно, влучно, бо вгадані не через шкельце архівного дослідника, а болем серця самовидця й учасника живого струму історії.

Підкреслюючи „владолобство” й „стихийну силу” Богданову, Грушевський несподівано формулує:

Гетьманський осередок [Хмельницького] не виліз з функції штабу армії.

І далі, менш прикро, але синтетичніше й, певно, влучніше:

... в сфері державної політики... нестача ясного політичного пляну, державної ідеї... (підкр. Е. М.).

Що до „штабу армії” (— цікава чисто-психологічна риса: тут прорвалася власна нехіть історика до нашої Армії 1917-20 рр., нехіть в тих часах одверта і притаманна не лише Гру-

шевському!), то адже ж дев'ять літ гетьманування Богдана була одна безперервна війна. Що ж дивуватися, що гетьманський уряд був звужений до розмірів військового штабу (і як боляче, додаймо з нашого власного досвіду, що таким „військовим штабом” далеко не був гетьманський уряд 1918 року!). В подібних обставинах уряди навіть історично-стабілізованих держав, силою речей, обертаються на Генеральний Штаб.

Що ж до браку „державної ідеї”, то тут Грушевський справді влучив в найбільшійше місце. Бо титулярна заміна воєвідств Річипосполитої на полковництва, а староств на сотниківства, розуміється, то була жадна державна ідея (і як же страшно, додаймо, це повторилося р. 1918!). Києво-могилянські інтелектуальні кола, кола вузько конфесійні, — дали, що могли дати: ідею воюючої „релігії грецької” від якої, до речі, залишався один крок до патріярха московського і яка в жаден спосіб не могла тоді бути ані державної ідеєю, ані, тим більше, державною доктриною. А Генеральний Штаб, хоча б який талановитий та всеохоплюючий, такими проблемами не займається. Генеральний Штаб — і то в перервах миру — опрацьовує лише свою воєнну доктрину, та й то — базуючись стисло на вже готовій доктрині державній.

Зупинилися ми довше на цій побічній темі єдино для того, щоб подати ще одну, на наш погляд майже незаперечну гіпотезу що до змісту й сенсу т. зв. культурного будівництва Мазепи.

Центром того будівництва, остаточно, була Києво-Могилянська, за Мазепи — Могилянсько-Мазепинська Академія. В часах Мазепи це вже не лише Вища Школа Богословії, — це вже справжній модерний університет (що про нього мріяв в Гадяцьких Пактах ще Виговський), навіть поширений відділами музики й пластики. Київська Академія — це й мала бути лабораторія бракувавшої Хмельницькому державної ідеї. І гетьманування Мазепи — в його культурній політиці — направлено було на створення в країні своєрідного державного „клімату”, свого роду державницької „передидки” — в Академії й навколо неї — для покоління, що мало розпочати Нову Добу. Академія й мала бути варстатом державної доктрини...

Полтава перекреслила ці величні й далекосяглі заміри, але Академія, як єдиний тоді на сході Європи університет, ще жила понад століття. І допіру геть пізніше була здеградована і звужена до первісних розмірів Вищої Духовної Школи, ц. т. тоді, коли бувші абсолювенти Академії — волею й неволею — вже були збудували фундамент під культуру Петербурзької імперії. Але хіба в такому документі, як Орликова Конституція р. 1710, складена при обранні його Гетьманом в Бендерах, не відчувається виразний подих Школи, яка для стількох визначних імен в історії нашого народу — була незабутня *alma mater*.

Не забуваймо, що з Академією в'яжуться такі імена й назви, як *Історія Русовъ*, що була джерелом політично-національної свідомості

ряду поколінь з Шевченком включно, як Василь Капніст з його берлінською місією року 1791, як патріот Григорій Політика (Полетика), як композитори Бортнянський і Ведель, як філософ Григорій Сковорода, математик М. Остроградський, дід М. Гоголя, дух і культура Котляревського і цілого т. зв. літературного відродження кінця XVIII поч. XIX століть...

Що між Мазепою й його Академією існувала особливо близька, якась інтимна лучність, свідчить може найвимовніше один документ (він згинув за варшавського повстання р. 1944 в руїнах Музею Красінських, але залишилися фотографії).

Це є, зрештою znana з монументальної праці Липинського („Z dziejów Ukrainy”), гравюра київського тогочасного гравера Данила Галяховського, що була під час якоїсь академічної урочистості піднесена Гетьманові р. 1708, отже на рік перед Полтавою, коли політичне рішення Мазепи вже ставало явним. Гравюра ця напевно була б знищена, як знищено було все, що мало найменший слід Мазепи, але якийсь відважний священик, а, може, й єпископ, наказав підшити ту гравюру під св. Плащаницю. Гравюра (на шовку) представляє жахливий образ бурі, землетрусу, загальної руїни, з'яви якихось апокаліптичних потвор. Але на тім страшнім тлі невгнuto стоїть величава постать Гетьмана, сперта на свій родовий герб, маючи праворуч себе шість алегоричних постатей муз і чеснот, а ліворуч — лише дві постаті: Віри й Батьківщини. Цікаво, що ціла гравюра, мимо своєї бурхливої теми, витрима-

на послідовно не в панівнім тоді (і відповідним до теми) стилі барокка, а в зразково-строгим — класичнім. І на стрічці, що вінчає гравюру, бачимо який же вимовний напис-цитату з класичного ж Горация:

Si fractus illabatur orbis,
impavidum ferient ruinae —

що можнаб перекласти:

„Якщо буде треба, безстрашно поляжу під руїнами упадаючого світу”.

Внизу — патетична й, видно, повна надії присвята:

Celsissimo et Illustrissimo Domino D. Ioanni Mazepa Exercituum S. C. M. Zaporoviensium Supremo Duci — Divinitus Electo Dato Munito — Patri Patriae — Ecclesiae Defensori — Belli et Pacis Arcium Cultori ac Patrono — Hostium Immicorumque Perpetuo Victori — Utriusque Fortunae Moderatori Sapientissimo.

На жаль, Полтава не сталася „Вікторією” трагічного Адресата: змінлива фортуна війни зрадлива. Але Доба, що носить ім'я цієї Великої Людини, залишилася історичним актом духово-культурного самоопределення і політично-національного самоусвідомлення — на далекі потомні часи.

22.XI. 1959

Коли року 1917 — під Полтавою викуті й двохсотлітньою ржею пережерті — обручі петербурзької імперії впали, національний летарг наш скінчився, то поворот до історичної при-

томности одразу, на жаль, не стався. Занадто бо довго тривав той майже смертний сон.

Наступило те, що не зовсім влучно називаємо Відродженням. То було скорше напроороковане Шевченком — **Обудження**. Але окрадений і приспаний мозок нації ще продовжував снити сни: перед заспаними очима калейдоскопом проносилися розірвані образи історичних подій, постатей і з'яв:

Човни золотії
Із сивої, сивої давнини
Причалують...

Ласкою Божою
В серце зраний,
Виходить Андрій Первозванний...

Предки, предки
Встали з могил...

І тому — золотий гомін —
Ах, той гомін!

Так, будучи несвідомим інструментом, засейсмографував Обудження автор „Соняшних Кларнетів”. Але, в дійсності, повіки ще були напівзаплющені.

І по всій безмежній країні
Ні один ще Лазар не встав —

гірко сконстатує не медіумічний Тичина, а „інтелектуальний” Павло Филипович.

Ота інерційна, вже по Обудженні, солодка скованість духового „заспання” — коштувала нам дуже дорого. Обудилось тіло — і схопилось зброї, обудилась душа — і залунала козацька пісня, але історична пам'ять, свідомість

тягlosti національної історії й свідомість її політичного досвіду — поверталися повільнішим ритмом вже тоді, коли Окрадена опинилася в огні „продовженої Полтави”, в огні незакінченої війни за Державність.

Отже, інтелектуальне, мазепинське опритомнення, відчуття духу і стилю Мазепи — верталися лише частково, уривками, окремими спалахами і, назагал, спізнено...

Коли звертаємося до царини мистецтва, ц. т. області, що найчуйніше й найглибше відбиває такого роду явища, то з'являються два імені, що їх можна уважати за безпосередніх продовжувачів духового мазепинства в національній культурі Відродження: це — Юрій Нарбут в пластиці і це Микола Зеров — в „державі слова”.

Це — Юрій Нарбут в цілій своїй ще „імперський”, петербурзькій чинності; це Нарбут, що даремно сам називав себе „мазепинцем” і, з першим гуком Відродження опинившись в Києві, розгорнув був там величезну, стилем і духом істотно національну творчість, розвинувши і вичерпавши, як ніхто перед ним і по ній, наш „козацький” барок; це, врешті, пізній, вже по-бароковий, Юрій Нарбут, Нарбут започаткованих ним і несподіваною смертю перерваних ілюстрацій до „Енеїди”, де персонажі з травестації Котляревського фігурували вже не в козацьких шапках, а у „відтравестовуючих” римських шоломах, нічого не втрачаючи з своєї національної природи.

Це — Микола Зеров — *spiritus movens* і Аристарх київської Александрії, безпомилковий ар-

бітр смаку і стилю, загально визнаний майстер і суддя в літературі, maître і вождь кийвської Неоклясики, — той, що невтомно й незломно закликав: *ad fontes*, до джерел, до джерел не- смертельної й невичерпальної греко-римської Антики, цілющого ліку на всеросійську бар- барію і найпевнішої зброї проти неї ж.

Обидва загинули. Загинули як вояки духа у війні духа. Юрій Нарбут „вмер” від занадто короткотривалого і дуже підозрілого „тифу”. Микола Зеров був нещадно задушений соло- вецьким засланням.

По обидвох чуйний ворог затирає й випікає найменший слід, найменшу згадку... „Нет, не било і бить не может!”

3. Березня 1960.

